

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ №1.

**З навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

**за темою «Історія держави і права України – нормативна
навчальна дисципліна»**

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол №8 від 23.09.2022

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол №7 від 26.08.2022

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС
з юридичних дисциплін
Протокол №8 від 22.09.2022

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін (протокол від 25.08.2022 № 8).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент, **Холод Ю.А.**
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**

План лекції

- 1. Предмет, мета, завдання, методи вивчення дисципліни. Місце і значення в системі юридичних дисциплін.**
- 2. Періодизація навчального курсу, історична типологія державно-правових систем.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html;
Том 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm
2. Навчально-методичні матеріали з історії держави і права України. – ХНУВС. – 2021.(Електронний ресурс).

Додаткова:

1. Бабкін В.Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України //Антологія української юридичної думки. Т. 10: Юридична наука незалежної України. – К.: Юрид. книга, 2005. – С. 103-115.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка,Т.1 – 10: 2005 – 2013.; [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://www.history.org.ua/?encyclophhttp://www.history.org.ua/?encycloph>
3. Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень.//Правова держава. Ювілейний щорічник наукових праць. Випуск десятий. – К. : «Ін Юре», 1999. Стор.237-244.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 1 – 6: 1998 – 2004.;[Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://leksika.com.ua/legal/>;<http://cyclop.com.ua/content/view/330/43/>

Текст лекції

1. Предмет та метод вивчення курсу. Місце історії держави і права України у системі юридичних дисциплін.

Предмет будь-якої юридичної науки чи навчальної дисципліни – це та сфера суспільних відносин, яку дана наука або дисципліна вивчає.

Історія держави і права вивчає як окремі факти, так і закономірності історичного розвитку. Передусім її цікавлять юридичні факти та явища. Вивчаючи закономірності розвитку, вона прагне виявити основні причини та наслідки таких явищ, як виникнення, розквіт та занепад державних і правових систем та інститутів. До них належать, головним чином, органи влади, управління (центральної й місцевої) та юстиції. Організація та діяльність цих органів розглядається як окремо, так і в цілому, в системі. Надзвичайно важливо уявляти повну картину та обставини їхньої еволюції та взаємодії.

Історія держави і права України вивчає також юридичний побут, правову культуру народів, які населяли та населяють її територію. Значна увага приділяється вивченню процесу виникнення різних галузей права (цивільного, адміністративного, кримінального, процесуального і т. ін.) та аналізу структури та змісту найбільш значимих (найважливіших) правових норм.

Варто зазначити, що конкретно-історичні закономірності розвитку держави і права мають свою специфіку порівняно із закономірностями розвитку суспільства, оскільки держава та право посідають у ньому особливе місце, є відносно самостійними.

Вивчення дисципліни історія держави і права України має велике теоретичне та практичне значення. Історія – це біографія людства, його шлях до самопізнання. Недарма стародавні римляни вважали, що людина, яка не знає історії назавжди лишається дитиною. Історія – це пам'ять народу, гігантська лабораторія соціального досвіду. Історія держави і права дає можливість не лише глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, але й прогнозувати подальший розвиток держави і права. Історія виховує патріота та громадянина. Вона формує в людських душах підґрунтя моральності; кожному, хто звертається до неї, дає безліч прикладів жорстокості та добра, а значить дає можливість порівняти і визначитися у своїх моральних орієнтирах.

Таким чином, даючи загальне визначення, можна зазначити, що історія держави і права України – це така наука і навчальна дисципліна, яка вивчає визначальні факти, явища і процеси, загальні та специфічні закони і закономірності державно-правового життя народів України, а саме: виникнення та розвиток держави і права; типи та форми держави і права, причини їх зміни; особливості правової культури, державні органи і правові

інститути народів, що населяли та населяють територію України; еволюцію ідей про державу і право та їхню роль у державно - правовому житті.

Історія державних та правових явищ у даному курсі вивчається у певних часових та просторових межах. Часові, хронологічні рамки обмежуються етапом формування передумов виникнення державності та права і появи перших державних утворень на території України та сучасним етапом державної і правової системи. З певною часткою умовності можна сказати, що курс історії держави і права України хронологічно охоплює IV – III тис. до н.е. – кінець XX ст. Просторовими межами є кордони держав, що існували на території сучасної України, або ж до складу яких входили українські землі, з визначенням особливостей державно-правового устрою останніх.

Історія держави і права має свою специфіку. Її основу становлять документи і пам'ятки права, свідчення політичної історії та інші офіційні документи, але всі вони потребують аналізу, об'єктивної оцінки з урахуванням походження документу, авторства, конкретних обставин його створення.

Між історією держави і права та іншими юридичними науками важко провести чітку межу. Особливістю історії держави і права як науки є те, що вона розглядає процес розвитку права та державності в цілому, тобто всю сукупність державно-правових процесів та явищ, всебічно аналізує їх у взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Особливо слід відзначити взаємну пов'язаність історії держави і права з такою юридичною наукою та навчальною дисципліною як теорія держави і права, що також вивчає закономірності розвитку права та держави. Пов'язаність цих наук можна уявити у вигляді співвідношення різних способів наукового пізнання, що поєднують логічне та історичне у розкритті предмету дослідження. Теорія держави і права логічним способом, тобто в теоретичній формі, узагальнено розкриває процес виникнення та розвитку держави і права, а історія держави і права показує закономірності розвитку державно-правових інституцій у конкретних історичних умовах. За допомогою логічного методу теорія держави і права створює струнку систему загальноправових понять та категорій, за допомогою яких розкривається логіка історії держави і права. Тому ці категорії широко використовуються в учбовому курсі історії держави і права України. Тільки поєднання логічного та історичного уможливорює всебічний та глибокий аналіз закономірностей еволюції держави та права.

Історико-правова наука застосовує широкий арсенал різноманітних методологічних прийомів та засобів, які використовуються також і у викладанні відповідної навчальної дисципліни. Серед них – метод логічний, який, у свою чергу, складається з двох: індуктивного (від абстрактного до конкретного) та дедуктивного (від конкретного до абстрактного). Логічний метод застосовується шляхом виконання двох операцій: аналізу та синтезу. Аналіз доцільно проводити шляхом синхроністичного підбору фактів, завдяки чому легко виявити неточності джерел, а також лакуни у загальній

картині. Наступна операція – синтез, тобто порівняння одержаних історико-правових даних з аналогічними рядами фактів, що були встановлені таким же чином у суміжних науках. Синтез – констатація сходжень та розходжень і пояснення того та іншого, у чому й полягає мета дослідження. Отже, логічний ланцюжок має складатися з чотирьох частин: 1) як написано? 2) що було насправді? 3) чому було саме так? 4) що до чого? – завершений продукт дослідження.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній історико-правовій літературі можна простежити боротьбу двох основних підходів до висвітлення питань виникнення та розвитку держави і права: формаційного, що базується на марксистській періодизації історичного процесу (первіснообщинний устрій, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм) та цивілізаційного, який виходить з аналізу не лише безумовно важливих об'єктивних виробничих зв'язків, але й зв'язків суб'єктивних, ставить на перше місце людину, оскільки об'єктивні історичні процеси значною мірою опосередковуються особистістю. Визнаючи слушність такого підходу, слід все ж зазначити, що для об'єктивного висвітлення державно-правових реалій варто було б об'єднати ці два методи на основі синтезу.

Крім того, при вивченні історії держави і права України застосовуються й спеціальні методи, такі як порівняльно-правовий, конкретно-історичний, системний. Суть порівняльно-правового методу полягає у тому, що на підставі порівняння двох або кількох правових явищ, що мають якість подібності, відшукуються їх розбіжності та визначаються загальні риси. Застосування його дозволяє виявити загальні закономірності розвитку держави і права на різних історичних етапах, або ж у різних народів, що проживали на території України в один і той же час. Використання конкретно-історичного методу передбачає підхід до розгляду державно-правових явищ з урахуванням особливих умов їхнього формування та розвитку. Системний метод дозволяє вирізнити з цілісної системи державно-правових явищ окремі, найбільш показові, найсуттєвіші її елементи, або ж, навпаки, індивідуальні особливості певних держав чи правових систем.

Серед відомих методів, що нині широко використовуються історико-правовою наукою, є принцип історизму, який передбачає критичний підхід до історичних джерел, що використовуються. Критика не означає однозначної негативної оцінки джерел. Необхідно лише всебічно проаналізувати їх, виходячи з певної методики, що нині вже стала усталеною.

Існує чотири види критики: критика походження документу, критика тлумачення, критика достовірності і критика точності. На засвоєння цих видів критики треба звернути особливу увагу, оскільки й на практичних заняттях, і при написанні курсових робіт, наукових доповідей, статей тощо від студента в першу чергу, вимагається критика джерел. Історик права, який сліпо, некритично відноситься до джерел, не може вважати себе справжнім науковцем.

1) Критика походження документу розглядає: обставини знахідки джерела, авторство, час написання. З'ясувавши тільки ці важливі відомості,

ми вже зможемо скласти попереднє уявлення про його якість. Якщо якісь із перерахованих відомостей відсутні, чи викликають сумнів, це значно зменшує достовірність, а отже й цінність документу. При дослідженні треба обов'язково врахувати всю сукупність відомостей. Переконавшись, що джерело є справжнім, ми переходимо до подальшого його розгляду.

2) Критика тлумачення документу складається із визначення буквального і реального змісту. При визначенні буквального змісту ми повинні переконатись, наскільки правильно розуміємо дослівний, граматичний зміст написаного. Це дуже важливо бо під час перекладу бодай одне невірне перекладене слово може викривити весь зміст джерела. Так, вчені довгий час вагались, як перекласти слово *басилевс* — цар чи племінний вождь. Від його перекладу залежало визначення ступеня суспільно-історичного розвитку Стародавньої Греції, античних полісів Північного Причорномор'я. Якщо слово *басилевс* перекласти як «племінний вождь» — значить, народи, що їх населяли, в цей час знаходились ще на рівні первісних відносин. Якщо ж як «цар» — тоді там вже існувало державне суспільство.

Критика тлумачення реального змісту допомагає, незалежно від форми документу, здобути з нього певну цінну інформацію. Часто зміст може бути прихований різноманітними виразами, які слід розуміти не в прямому, а в переносному значенні, представлений у вигляді алегорії та ін. Тобто критика реального змісту виявляє ті моменти, які не можна з'ясувати при тлумаченні буквального змісту. Особлива любов стародавніх авторів до риторики часто спонукала їх до застосування високопарного стилю, зокрема у судових промовах, що також сильно утруднює розуміння тексту. Зустрічаються джерела, насичені якимись міфічними, нереальними подіями, які переплітаються із справжніми, історичними. Критика тлумачення реального змісту допомагає відокремити вигадки від реальності. Проте історик права не повинен гребувати жодним із документів, особливо стародавніх, якщо з нього можна вилучити бодай хоч якусь реальну інформацію. Іноді завуальована форма документа пояснюється політичними обставинами чи цензурою, в умовах якої автор не міг прямо виказати свою думку. Тлумачення реального змісту дає нам також змогу визначити точку зору автора документа, що є ключем до його розуміння.

3) Критика достовірності дозволяє з'ясувати, наскільки достовірним є факт, наведений у джерелі (тобто чи існував він в дійсності, чи є вигадкою автора). Історичній критиці відомі декілька видів викривлень у джерелах, які зустрічаються найчастіше:

а) навмисне подання неправдивих фактів (тобто події є вигадані). Найчастіше зустрічається в мемуарах, автобіографіях, перепицях політичних діячів, історичних працях, особливо, коли автор характеризує своїх політичних супротивників. Рідше — в офіційних документах;

б) тенденційність, тобто упереджене, однобічне подання якихось фактів чи подій. Зустрічається у працях політичних діячів, істориків. Обумовлене головним чином політичними поглядами автора.

в) поетичне чи ораторське викривлення. Зустрічається здебільшого в художніх творах, де не обов'язково давати фотографію фактів, іноді містяться у судових промовах;

г) викривлення, викликане необхідністю. Тобто автор був змушений застосувати якісь загальноприйняті форми чи вирази. Як правило, ці викривлення зустрічаються в офіційних документах: юридичних, дипломатичних і інших, тобто там, де необхідно дотримуватися певної форми. Критика достовірності досягається шляхом співставлення наведених у джерелі фактів з іншими точно встановленими, шляхом аналізу обставин того часу: чи могли вони допустити існування даного факту чи ні.

4) Критика точності. Якщо ми навіть встановили достовірність історичного чи юридичного факту, це не означає, що автор передає його точно. Іноді відомий історичний або юридичний факт в деталях може передаватись із викривленням або бути висвітленим не дуже точно. Це може бути і випадково, і навмисне. Тому критика точності передбачає виявлення таких речей, як: чи був автор сучасником подій? Чи був він їх очевидцем? Чи міг за тих умов, в яких він знаходився, добути потрібні відомості? Які джерела були використані автором для написання даної роботи? Як він їх використовував: критично, формально, чи підбирав в залежності від своїх поглядів і переконань? Це дуже важливий і працездатний вид критики. Перевірка точності досягається шляхом співставлення із вже відомими фактами з інших джерел і широким використанням спеціальної літератури.

Методами, що було розглянуто, не вичерпується методологічна база історико-правової науки. Їх значно більше, але наведені методи є головними, найбільш вживаними. Слід зазначити, що жоден з них не варто абсолютизувати. На практиці вони вживаються у кожному конкретному випадку окремо.

Метою вивчення курсу є не просто засвоєння студентами певної кількості фактів, що ілюструють процес формування та розвитку права і державності на території України. Необхідно навчитися аналізувати явища, давати їм відповідну оцінку. І оцінювати державно-правові явища слід спираючись передусім на моральні засади, закладені ще біблійною традицією, широко відомі Христові заповіді: не убий, не вкради, поважай батьків своїх та інших. Саме вони є тим підґрунтям, на якому базуються поняття про справедливість, правопорядок, правомірну поведінку у багатьох християнських країнах, у тому числі й в Україні.

2. Періодизація історії держави і права України.

Періодизація історичного процесу є одним з різновидів наукової класифікації. З науковою класифікацією ми вперше зустрічалися ще під час навчання у середній школі. Це – періодична таблиця хімічних елементів Д.І.Менделєєва, біологічна класифікація К.Ліннея (тип, клас, ряд, сімейство, рід, вид) тощо. Наукова класифікація має важливе практичне значення. Вона дозволяє наперед, ще до початку докладного емпіричного дослідження,

наукового аналізу, визначити найхарактерніші, суттєві риси явища у залежності від того, яке місце воно займає у класифікації. Наприклад, за розташуванням хімічного елементу у періодичній таблиці Д.І.Менделєєва ми, навіть не вдаючись до практичного аналізу, можемо визначити його валентність, кількість електронів у атомі, масу атомного ядра тощо. На подібних принципах будується й історична класифікація – періодизація.

Під періодизацією розуміють поділ історичного процесу на відтинки часу, які відрізняються один від одного особливостями суспільно-політичного, економічного, культурного та іншого розвитку. Ці часові відтинки найчастіше називають періодами. Великі відтинки часу зазвичай називають епохами.

При розробці періодизації історії держави і права важче за все – визначити її критерій, тобто суттєву ознаку, яка дозволяє з'ясувати якісні розбіжності періодів.

Опрацювання періодизації історії вітчизняної держави та права пройшло у своєму розвитку кілька етапів. Спочатку, ще у XVIII ст., російські історики пропонували взяти за критерій періодизації столиці – Київ, Москву, Петербург. Пізніше – назву голови держави – князь, цар, імператор. Вже у XX сторіччі дослідники, спираючись на марксистську методологію, для визначення критерію періодизації стали застосовувати поняття суспільно-економічної формації. Під останньою розумівся історичний тип суспільства, який ґрунтувався на певному способі виробництва та виступав як ступінь прогресивного розвитку світової історії людства. Вся історія, на їхню думку, являла собою процес зміни суспільно-економічних формацій.

Нині ж, коли, не відмовляючись остаточно від формаційного підходу, більшість дослідників схиляється до необхідності розглядати історичні процеси з точки зору розвитку цивілізації, доцільним вбачається поділяти історію держави і права на такі періоди:

1. Хронологічно охоплює приблизно VII ст. до н.е. – VI ст. н.е. Його змістом є виникнення права та державності на території України у стародавню добу, державно-правовий розвиток скіфської держави (VII-III ст. до н.е.), античних міст-держав Північного Причорномор'я (VII ст. до н.е. - III ст.н.е.), Боспорського царства (480-438 рр. до н.е.), утворення первинних форм державності у східних слов'ян.
2. Другий період - час розвитку, розквіту та занепаду першої великої, відносно стабільної держави східних слов'ян – Київської Русі. Він включає й період феодальної роздробленості, коли на землях сучасної України з-поміж інших князівств яскраво вирізняється Галицько-Волинська держава.
3. Наступний період - середини XIV- середини XVII століття – характеризується включенням значної частини українських земель до складу Великого Князівства Литовського та Королівства Польського, а після їх об'єднання – до складу Речі Посполитої.
4. Четвертий період охоплює час розбудови першої української національної держави, суверенної та незалежної, визнаної багатьма країнами Європи,

процес її входження під протекторат Московської держави, поступового обмеження та ліквідації автономії України. Хронологічні рамки цього періоду визначаються з років визвольної війни українського народу середини XVII до кінця XVIII ст., коли Україна повністю було позбавлено автономного статусу та включено до складу Російської імперії.

5. Період XIX - початку XX ст., коли Україна була складовою частиною Російської імперії та Австро-Угорщини.
6. Період відродження державності українського народу (1917 р.), становлення та розвитку державності і права України під час революційних змагань (листопад 1917 – березень 1921 р.).
7. Період здійснення нової економічної політики, що впроваджувалася до кінця 20-х років XX століття.
8. Період сталінського тоталітарно-репресивного режиму (30-ті середина 50-х рр.).
9. Період розкладу тоталітарної системи (середина 50-х середина 80-х років).
- 10.Період реформ кінця 80-х – початку 90-х рр., становлення незалежної Української держави.

У свою чергу до кожного з наведених періодів можна застосувати більш дрібну періодизацію, яка буде повніше відображати характерні особливості кожного з етапів державно-правового розвитку України. Такий підхід дозволить більш докладно та всебічно проаналізувати і засвоїти необхідний матеріал.